

Boldizsár Péter

Az esztergomi vár és Malombástya Anjou-kori kályhacsempe leletei

2016

MÁTYÁS KIRÁLY MÚZEUM
VISEGRÁD

Az esztergomi várban 1934 óta kisebb-nagyobb megszakításokkal folytatott feltárások kályhacsempe leleteit az elmúlt két évtizedben feldolgoztam. Az Anjou-kori anyagról a Komárom – Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei 6.¹ és 13.² köteteiben számoltam be.

Újabb leletekkel az esztergomi Viziváros északkeleti sarkán álló Malombástyában 2007 és 2011 közt Dr. Horváth István, a Balassa Bálint Múzeum akkori igazgatója által folytatott feltárások szolgáltak. A bástya belsejében valaha állt Árpád-kori Veprech torony keleti előterét a 15. század elején törmelékkel töltötték fel, leleteink ebből a feltöltési rétegből származnak. Az itt lelt és a várban feltárt anyagot összevetve teljesebb képet kaphatunk az Anjou-kor itt dolgozó kályhás műhelyeiről.

A kályhacsempe leletek korszakonkénti és műhely csoportokba való rendszerezését a budai és a visegrádi királyi paloták leleteinek feldolgozásakor Holl Imre régész végezte el. Az általa alkalmazott csoportosítás az esztergomi anyagban is követhető.

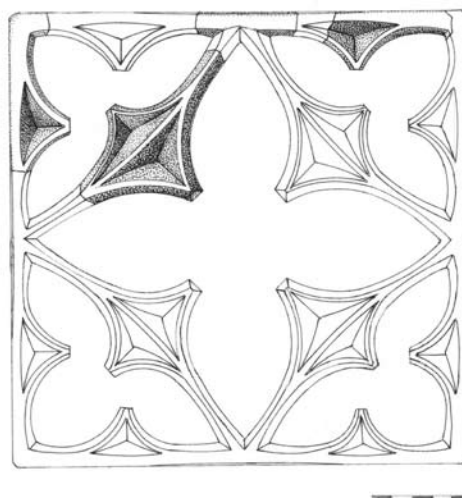
Az Anjou-kori I. csoport

Csempéinek kevés töredéke került elő a várban folytatott ásatásokon. A műhely egyetlen, fiókos hátrésszel, áttört, mérműves előlappal készült csempéjét lehetett csak kiszerkeszteni.

A Malombástya leleteiből ennek a típusnak egy nagyobb méretű változatát tudtam rekonstruálni. A csempe előlapján lévő mérmű alap-eleme egy ívnégyszög, amelynek belsejét és saroktereket is orrtagokkal díszítették. Élhossza 23 centiméter (1. kép).

Egy szintén fiókos hátrésű négyzetes csempe áttört előlapján, ívszalagból formált körben, a sárkánnyal lóhátról küzdő Szent György alakjának részletei láthatóak. A saroktereket itt is orrtagokkal díszítették. Élhossza 26,5 centiméter (2. kép).

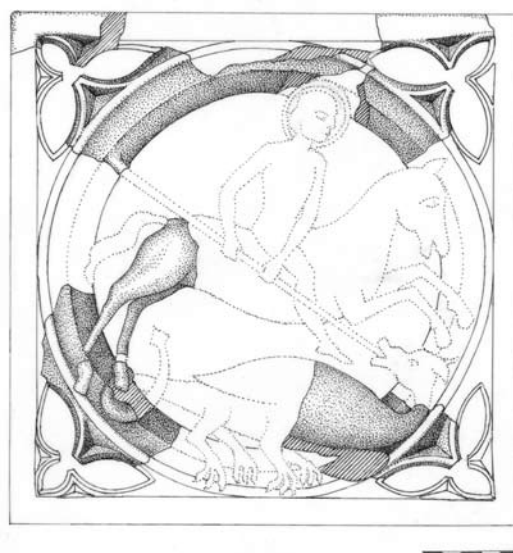
A csempék finoman iszapolt agyagból mintázott, sárgásrózsaszínre égett cserépből készültek, mázuk zöldes és barnás árnyalatokkal átszőtt sötétsárga. Közös jellemzőjük az, hogy készítésükkor nem használtak nyomódúcot,

1.kép

minden elemüket szabadkézzel mintázták és vágták ki.

Szabadkézzel mintázott csempék töredékei a budai királyi palota leletei közt is előfordulnak. Az ágaskodó sárkányt ábrázoló és szőlőinda díszes csempékből származó töredékeket Holl Imre az I. csoport műhelyének késői termékeiként határozta meg.³

2. kép

1 Boldizsár 1999. 281-290.

2 Boldizsár 2003. 97-113.

3 Holl 1958. 217. 9. kép, 219. 11. kép.

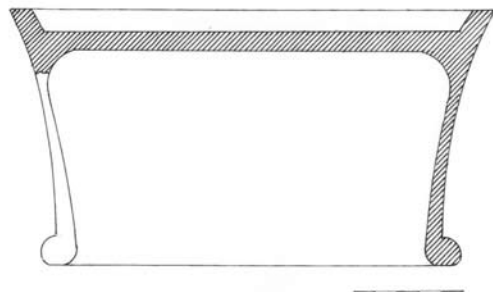
3. kép

A diósgyőri vár szoboralakos kályhája adja ennek a műhelykörnek a leggazdagabb anyagát.⁴ Az ottani leletek feldolgozásakor Kocsis Edit, a visegrádi Mátyás Király Múzeum régésze vetette fel, hogy az erősen eltérő készítés technikai eljárások miatt ezek a szabadkézzel mintázott csempék nem lehetnek a Budán s Visegrádon dolgozó I. csoport műhelyének a termékei. Hajlok arra, hogy igazat adjak neki. Fel kell tételeznünk, hogy az I. vagy a II. Anjou-kori műhellyel párhuzamosan dolgozott ez az önálló műhely.

Az Anjou-kori II. csoport

Ez a műhely finom szemcséjű homokkal soványított agyagból készült, halványvörösre égett cserépen sötétzöld és sötétbarna mázakat használt. Az I. csoport síkcsempéit másolta, elhagyva a kettős keretezést, a másolás során méretében csökkent lapokat egyszerű kerettel készítette.

Ezeknek az úgynevezett vadászjelenetes csempéknek egyikét, egy szélfúttá fa alatt balra lépő koronás oroszlán képével díszített példányát sikerült a vári feltárásokon lelt, egymást

4. kép

átfedő töredékek alapján korábban nagyrészt rekonstruálnom.⁵

A Malombástyában lelt, egymást átfedő töredékek alapján a csempe teljes képét meg lehetett rajzolni, élhossza 22,5 centiméter (3. kép).

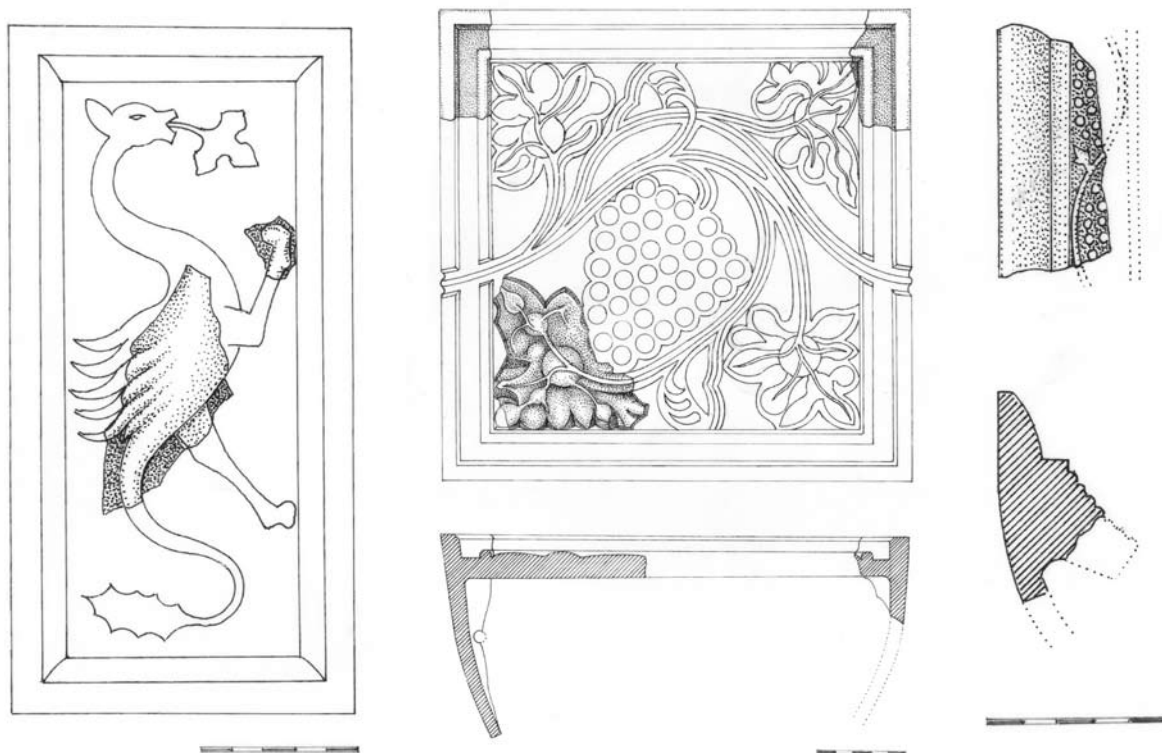
Egy azonos méretű, eddig csak töredékesen ismert csempe képét is rekonstruálni tudtam a bástyában lelt töredékekből, előlapján lombos fák alatt balra léptető lovon solymász alakjával (4. kép). A solymász kalapos fejét mintázó töredékét már a vári anyagból közöltem.⁶

Két a Malombástyában lelt töredék egy olyan félcsempéhez tartozik, amelynek párhuzamai eddig csak Budáról ismertek. A félcsempé lapján madártestű, kígyófarkú, sárkányfejű lény, a baziliskusz ágaskodó alakja látható. Ennek egy zöldmázas laptöredéke és egy mázatlan, szürke cserépből lévő, két félcsempé összeépítésével készült teljes sarokeleme került elő a budai vár

4 Boldizsár – Kocsis – Sabján 2007. 16-30. VIII – XXXIII. táblák.

5 Boldizsár 1999. 282. 8. kép.

6 Boldizsár 1999. 282. 9. kép.

5. kép

6. kép

7. kép

északi előudvarán a Zolnay László által vezetett ásatáson.⁷ Később a Szent György téren, Nyékhelyi Dóra ásatásán egy kivágott dongás hátfallal készült példányt leltek.⁸ Ezek alapján lehetett az esztergomi félcsempét megrajzolni (5. kép).

Ezek a síkcsempék a kályha alsó, négyszögletes részén lehettek elhelyezve. E fölött egy olyan átvezető sornak kellett elhelyezkednie, amelyet mély, fiókos hátrészű csempékből kellett építeni úgy, hogy ezeknek egy elemét a derékszögű sarkok fölött negyvenöt fokban elfordítva áthidalják a sarkokat. A bástyában nem találtunk ilyen elemet, a vári anyagban viszont van néhány technikai jegyeiben a II. csoporthoz köthető töredék egy áttört szőlőinda díszes előlappal készült csempéből, amely megfelel az átvezető sorban való alkalmazásra (6. kép). Az áttört előlap képét az Anjou-kori III. csoport csempéiről ismerjük.⁹

Az átvezető sor fölött dongáshátú csempékből épült sokszögű építmény állhatott, sajnos a bástyában ide illeszkedő csempéket nem találtunk, de a vári leletek közt van egy dongás hátfalhoz illeszkedő ívszalag töredék, amelyen bepecsételt szőlőinda díszítés van (7. kép). Feltételezem azt, hogy itt is ívszalagokkal keretezett fülkés csempék álltak, mint az I. csoport kályháján, amelynek rekonstrukcióját Sabján Tibor készítette el a visegrádi palota leletei alapján.¹⁰ A Malombástyában lelt töredékek alapján a kályha két oromcsempéjének a vázlatos rekonstrukcióját is elkészítettem.

Az első példány hátfalának egy megmaradt sarokrészlete adja meg a háromszögű formát. A csempe síklapja kettős keretezésű. A két keret között kanyargó leveles indadísz fut, amely az I. csoport fülkés csempéin szereplő, pecsét-hengerrel felvitt keretdíszítésekre hasonlít. Itt azonban a díszítés nem bepecsételéssel készült, hanem a nyomódúcon lett kifaragva.

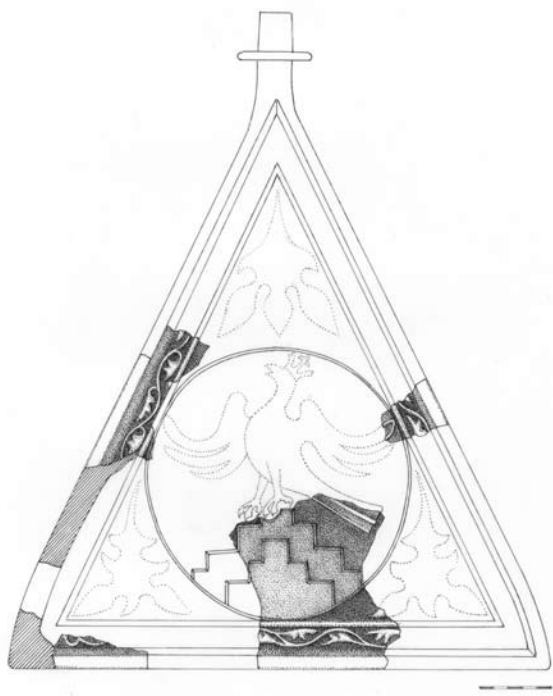
A kereten belül a síklapon egy kissé kiemelkedő tárcsapajzs van, amelyen alul kettős, lép-

⁷ Boldizsár 1988. 98. 9-10. kép.

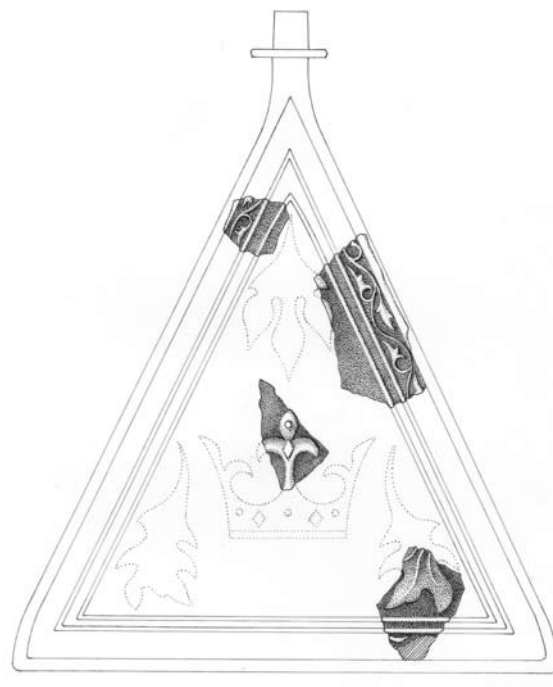
⁸ Nyékhelyi Dóra előadása a II. Sabján Tibor Kályhas konferencián 2012-ben.

⁹ Boldizsár 2012. 3. 3. kép.

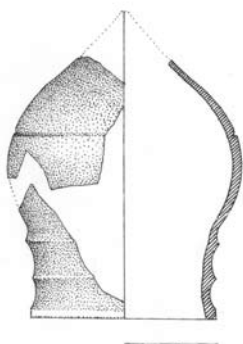
¹⁰ Kocsis – Sabján 1998. 11-13. 28-30. kép.

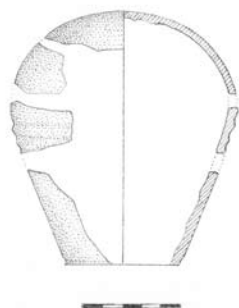
8. kép

9. kép

10. kép

11. kép

csőzetes emelvény lett megmintázva, e fölött egy madárfarok tollainak részlete látható. A keretezés fennmaradt két oldalsó töredékén a pajzs szélei és egyikükön egy madár szárnyvége látszik. A saroktereket kitöltő levéldíszek egy kis részlete az alsó töredéken maradt fenn (8. kép).

A pajzsban szereplő sas képének alapjául az Anjou-kori III. csoport egyik diósgyőri csempéjén a címerpajzsban és a sisakdíszén is ábrázolt lengyel sas kialakítását vettem alapul.¹¹

A második, feltehetően oromcsempéhez tartozó töredékcsoporton a síklapot hármaskerete-

zés övezi, a két külső keret között itt is kanyargó leveles indadísz helyezkedik el. A síklap fennmaradt részletein a sarkokat kitöltő levéldíszek részletei maradtak meg. Nincs nyoma annak, hogy a központi motívumot itt is pajzsba foglalták volna. Egy koronaszárat ábrázoló töredék alapján itt egy lebegő liliomos korona képét tudom elképzelni (9. kép). Hasonló díszítésű koronaábrázolást szintén az Anjou-kori III. csoport diósgyőri kályháján, a kettős kereszt címer ábrázoló csempe sisakdíszén láthatunk.¹²

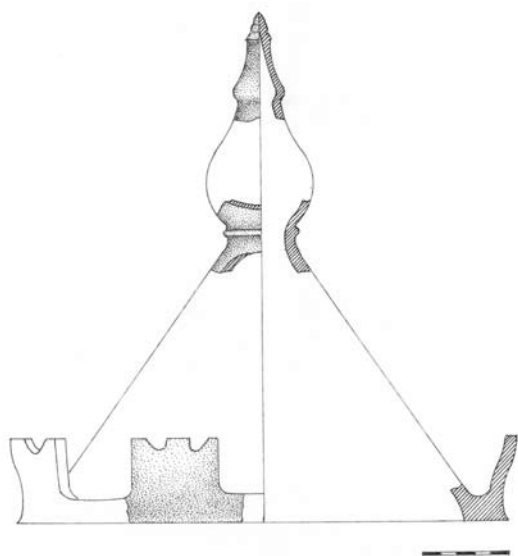
A kályha agyaggal tapasztott kupolájába hagyma alakú vagy félgömb profilú kályhaszemeket építettek be. A várban és a Malombástyában is kerültek elő cserépanyagában és mázazásában a II. csoporthoz köthető kályhaszem töredékek.

A vári anyagból egy hagyma alakú példányt (10. kép) a bástya leleteiből pedig egy félgömb alakú profillal készült szemet (11. kép) tudunk rekonstruálni.

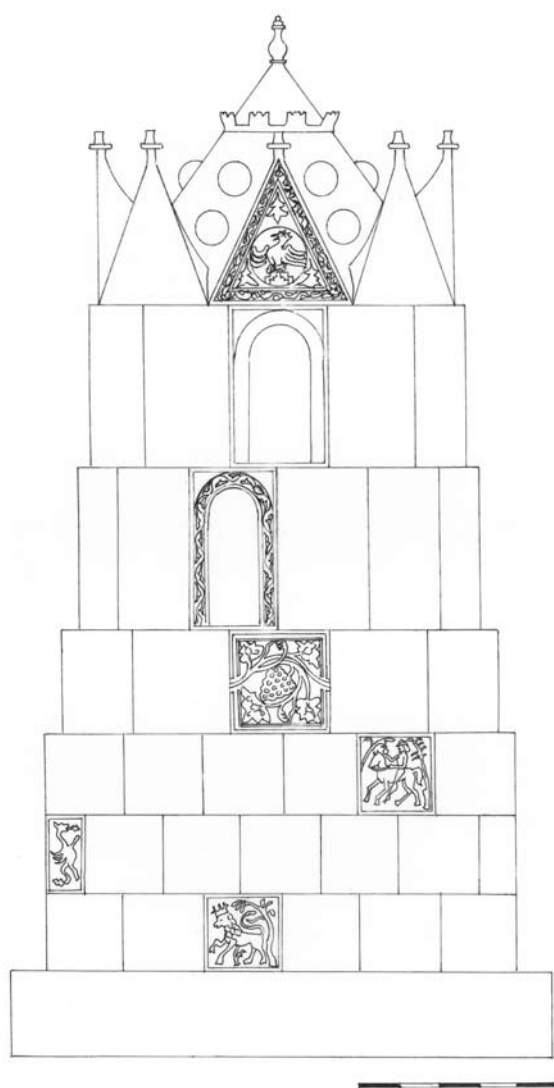
A várban került elő két kupola oromdísz töredék, egyikük az alsó rész pártázatos pereméből, a másik az orom csúcsdíszéből származik. A Malombástyában egy olyan töredéket leltünk,

11 Boldizsár – Kocsis – Sabján 2007. XL. tábla

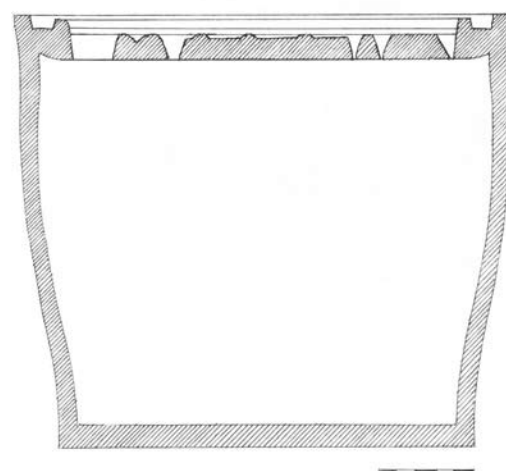
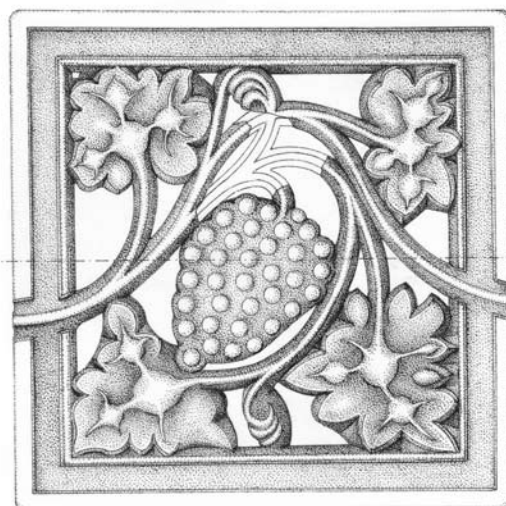
12 Boldizsár – Kocsis – Sabján 2007. XXXIX. tábla.

12. kép

13. kép

14. kép

az alsó, kúp alakú részt és a felső gömbdíszt köti össze. Ezek alapján vázlatosan rekonstruáltam a kupola oromdíszt (12. kép).

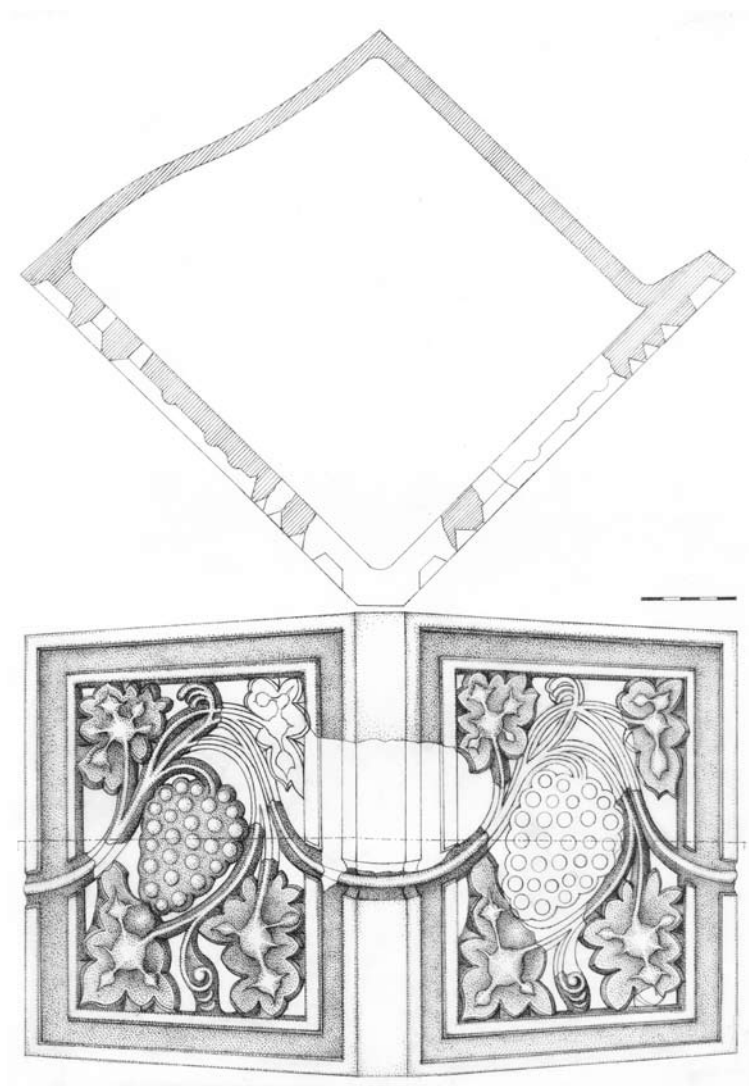
A felsorolt elemek alapján elkészítettem a kályha vázlatos rekonstrukcióját (13. kép).

Az Anjou-kori III. csoport

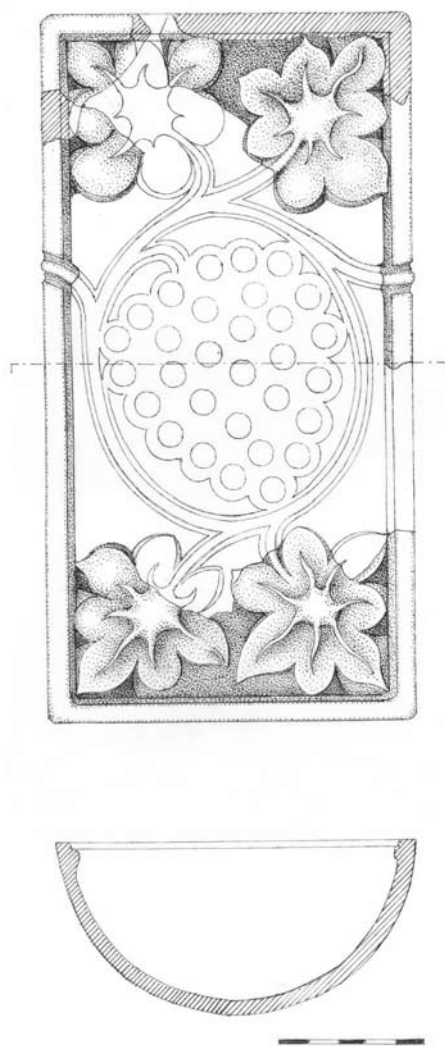
1. kályha

Ezt a kályhát, amelynek elemei a bástyában kerültek elő, 2012-ben a Visegrádon rendezett II. Sabján Tibor Emlékkonferencián bemutatam.¹³ Akkor az anyag még feldolgozás alatt állt. Akkor csak ceruzarajzokat tudtam közölni, ezért úgy vélem, érdemes itt az időközben elkészült, teljesebb rajzokat közölni.

13 Boldizsár 2012. 3-6. 3-8. kép.

15. kép

16. kép

A csempék durva szemcséjű homokkal soványított agyagból készült, szürke rétegződésekkel átszőtt halványvörösre égett cserépből vannak. Mázuk sárgás és zöldes árnyalatokkal foltos halványzöld, helyenként felhólyagzott.

A kályha alsó részének alapeleme egy mély, fiókos hátrésszel, kettős keretezésű szőlőindadíszes, áttört előlappal készült négyzetes csempe (14. kép), amelynek élhossza: 26 centiméter.

Két ilyen négyzetes csempe összeépítésével készült egy sarokelem, amelynek sarokélét negyvenöt fokban lemetstették (15. kép).

Ha az egymás feletti sorokat kötésben akarták felépíteni, akkor lennie kellett két félcsempéből felépülő sarokelemnek is, de erre utaló leletet sajnos nem találtunk. Előkerültek viszont egy

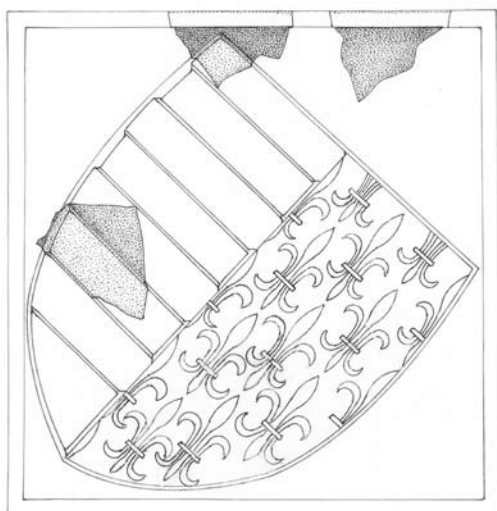
önálló félcsempe részletei (16. kép), ez igazolja a kötésben rakott felépítést.

Az áttört szőlőindadíszes csempe egyetlen párhuzama egy a budai királyi palotában lelt töredék.¹⁴ Ugyanott letek egy síkcsempét, amelynek egyszerű keretezésű lapján döntött pajzson, osztott mezőben a magyar címervágásokkal és Anjou liliomokkal díszített országcímer szerepel. Ezt a csempét az Anjou-kori III. csoportba sorolták 2. típuszámon.¹⁵ Élhossza 25 centiméter.

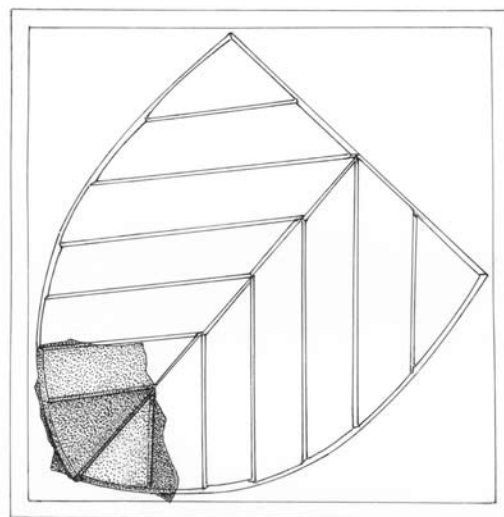
Ehhez a típushoz tartozó töredékeket az esztergomi vár feltárásán is letek (17. kép). Egy más típusú döntött címerpajzsos síkcsempe töredéke is előkerült a várban, amelyen osztott mezőben ellentétes kiosztású haránt vágások vannak (18.

14 Holl 2002. 360. 14. kép.

15 Holl 1958. 218. 23. kép.

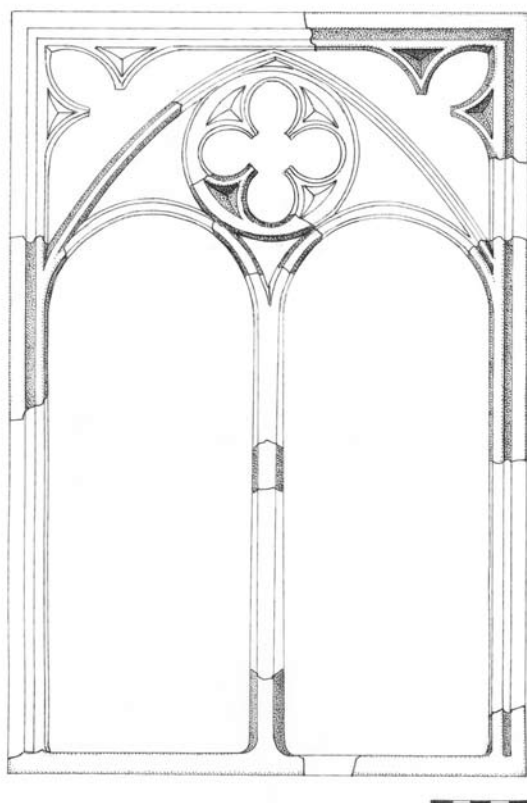
17. kép

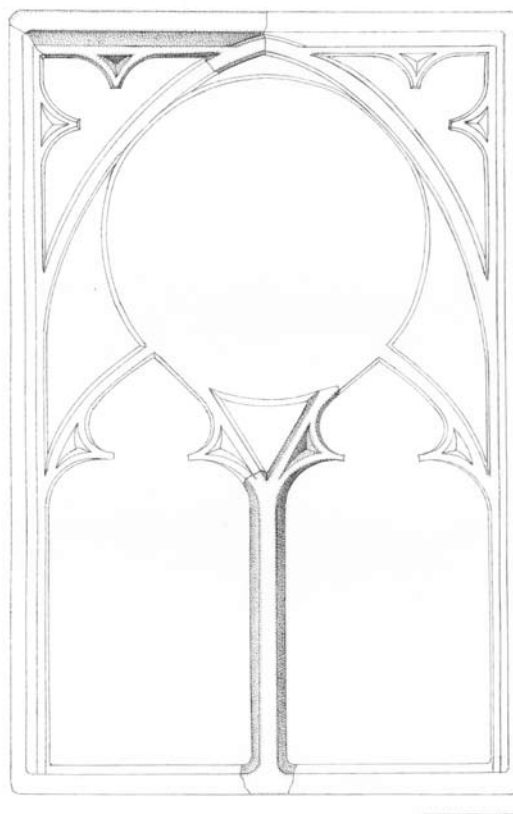
18. kép

kép). A címeres töredékek cserépanyaga és mázazása megegyezik a szőlőindadíszes csempékkel, ezért úgy gondolom, hogy ezek a csempék alkothatták az átvezető sort a kályhán.

A felső, sokszögű építményhez tartozó dongáshátú, mérműves előlappal készült csempék töredékei is előkerültek a Malombástyában.

19. kép

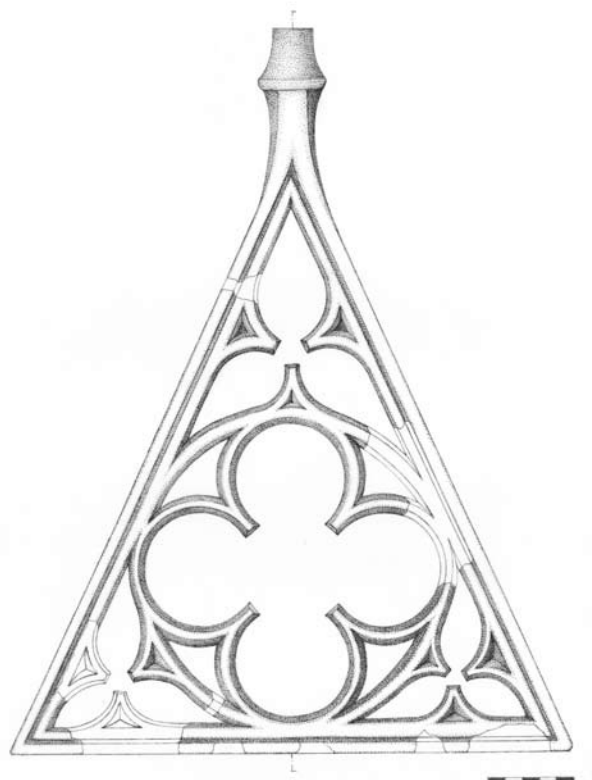
20. kép

Egy dongáshátú csempét az illeszkedő hátfal darabok alapján sikerült összeállítanom. Magassága 40, szélessége 27 centiméter. A kettős keretezésű áttört előlapon alul egy félkörívvel záruló ikerablak, fölötté egy befoglaló csúcsívben négykaréjos körablak helyezkedik el, a felső saroktereket orrtagok díszítették (19. kép).

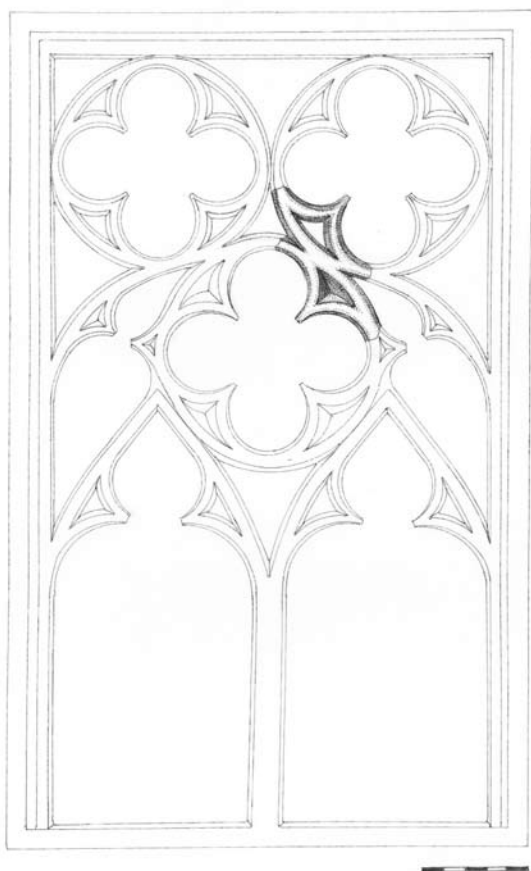
A második sor csempéjének csak két töredéke került elő, ezek alapján vázlatosan egy orrtagokkal díszített csúcsíves ikerablak, fölötté befoglaló csúcsívben lévő körablak képzelhető el, a felső sarkokat itt is orrtagok díszítik (20. kép).

A harmadik sorhoz tartozó csempe mérművének csak egy töredékét leltük, amelyen két különböző méretű, orrtagokkal díszített körablak részlete látható. Egy lehetséges képet készítettünk a csempéről, amelyben a kirajzolható körökön kívül semmi sem biztos (21. kép).

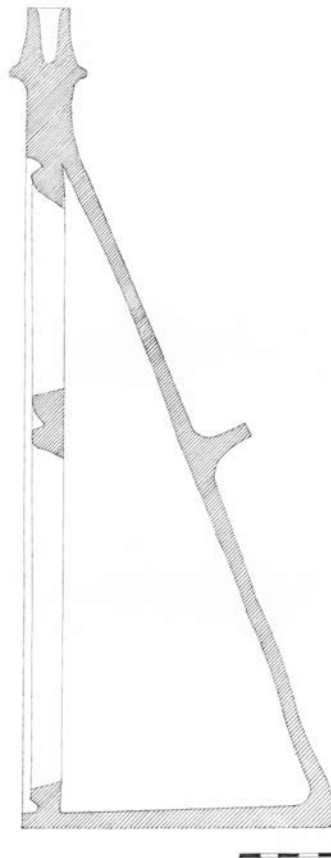
Több szerencsénk volt a kályha oromcsempéjével, amelynek minden részlete kiszerkeszthető. A kettős keretezésű, nyújtott háromszög

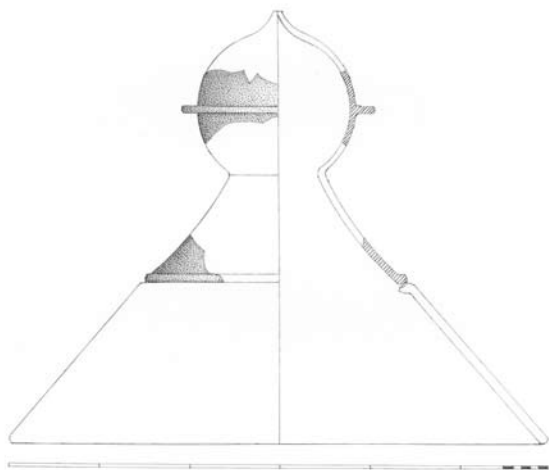
22.a. kép

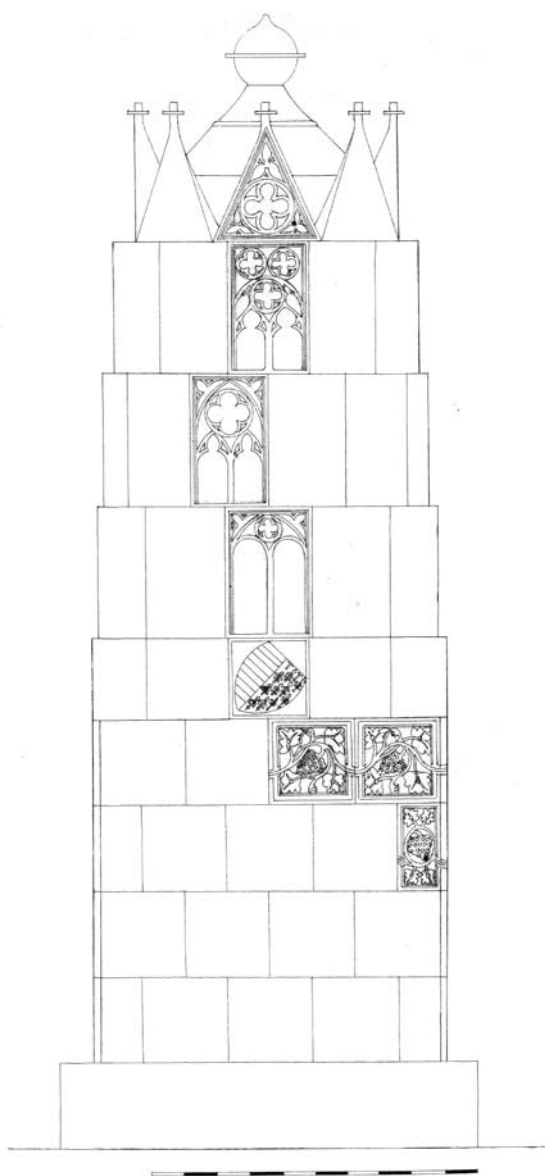
21. kép

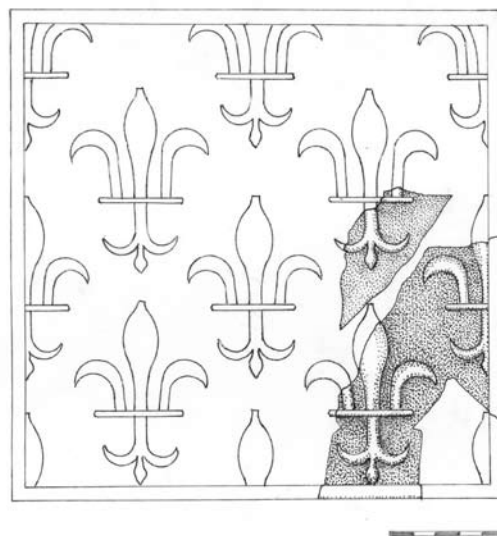
22.b. kép

23. kép

24. kép

25. kép

alakú csempe középpontjában egy négykaréjos körablak, a sarkokban háromkaréjos terek vannak kialakítva. A csempe ormán karimás hengerdíszt, kúppalástjának hátán egy vízszintesen kiálló nyúlvány van kiképezve (22. kép), ami arra szolgált, hogy a kályha kupoláján elhelyezett oromdíszt alátámassza.

A kupoladísz néhány töredékét is meglettük, ezek alapján egy kúp alakú alsó rész fölött elhelyezkedő karimás gömbdíszt rekonstruálható, amelyet nagy mérete miatt feltehetően több részből építettek össze (23. kép).

A felsorolt elemek alapján elkészítettem a kályha rekonstrukcióját (24. kép).

2. kályha

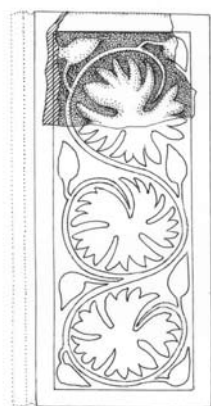
A töredékek durva szemcsésű homokkal soványított agyagból készült, belül szürkére, a felületén vörösre égett cserépből vannak, mázuk sötétzöld.

Négyzetes síkcsempe, amelynek egyszerű keretezésű lapját Anjou liliomokból álló mustra díszíti (25. kép). Élhossza 21,5 centiméter. Ez a csempetípus a budai¹⁶ és a visegrádi¹⁷ paloták leleteiből ismert.

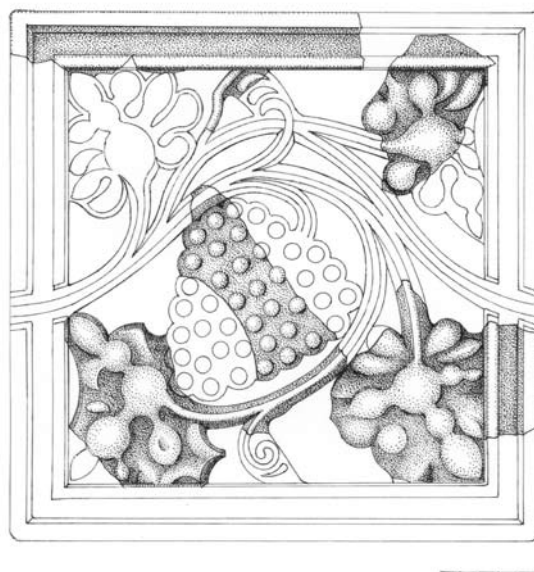
Egy a bástyában lelt töredék egy olyan félcsempéhez tartozik, amelynek egyszerű ke-

¹⁶ Holl 1958. 218. 22. kép.

¹⁷ Kocsis – Sabján 1998. 19. 66. kép.

26. kép

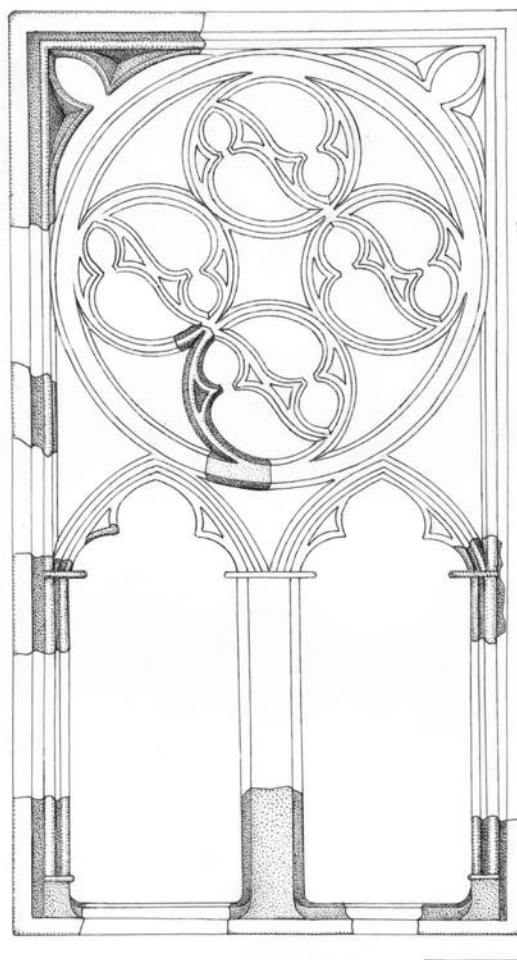
27. kép

retezésű lapját kanyargó indára fűződő eperlevelek és termések képe tölti ki (26. kép), amely az előző, liliommustrás csempével összeépített sarokelem része lehet. Ez a félcsempe típus a diósgyőri várban az Anjou-kori III. csoport által készített sötétzöld mázas, címerdíszes kályha anyagából ismert.¹⁸

Kerültek elő olyan töredékek, amelyek azt mutatják, hogy a liliommustrás és az eperlevel-es csempének voltak nagyobb méretű változatai. Esztergomban tehát több kályhán is használták ezeket a típusokat.

Az átvezető sort a kályhán mély fiókos hátrésszel, kettős keretezésű előlapján áttört szőlőindadíszrel készült csempék alkothatták (27. kép). A csempe élhossza 27 centiméter.

A felső, sokszögű részből két téglalap alakú, dongás hátfallal készült csempét sikerült rekonstruálni. Az egyik áttört előlapján ikerablak fölött elhelyezett körablak van, amelyben négy kisebb körben halhólyag motívumok vannak. Az ikerablak íveit és a felső sarkokat orrtagok díszítik (28. kép). A csempe magassága 43, a szélessége 25 centiméter. A másik csempe áttört előlapján táncoló pár képét mintázták meg. A csempe oldalai mellett csonkolt fatörzsek állnak, a hármass ívvel lezárt felső részen áttört

28. kép

¹⁸ Boldizsár – Kocsis – Sabján 2007. 31. XXXV. tábla 1. kép.

29. kép

lombkorona van (29. kép). A csempe magassága 38, szélessége 24 centiméter.

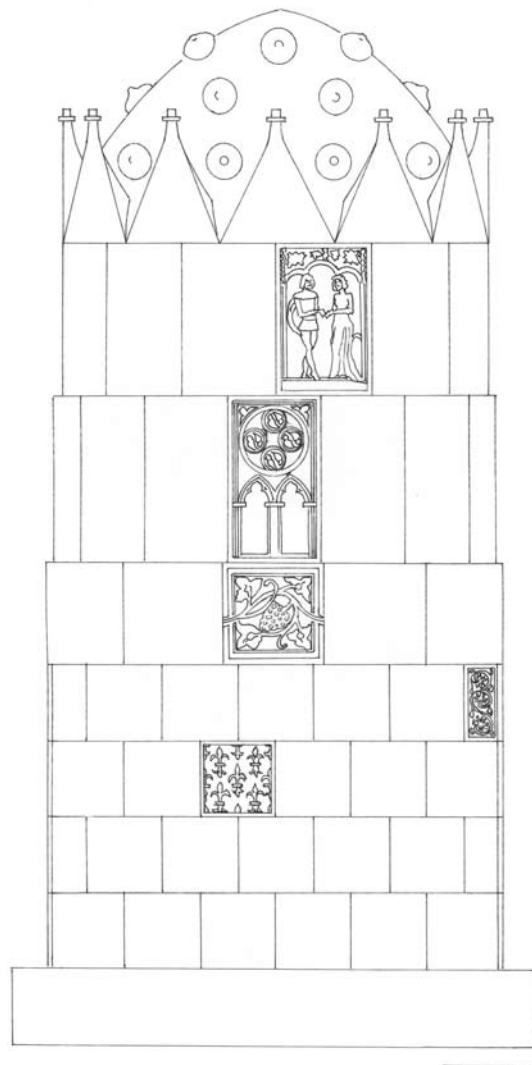
A kályhához tartozó oromcsempe elemeket nem találtunk. Valószínű, hogy itt is, mint a korszak többi kályháján, háromszögletű oromcsempék álltak, és a tapasztott kupola falába hagyma alakú kályhaszemeket építettek be.

A meglévő és a feltételezett elemek alapján elkészítettem a kályha elméleti rekonstrukcióját (30. kép).

Egyéb csempék

Van két csempénk, amely a három ismert Anjou-kori csoport egyikébe sem illeszthető be.

Egy négyzetes síkcsempe három töredékét leltük a Malombástya feltárásán, ezek alapján egy olyan csempe rekonstruálható, ami először csak a budai palota és a pomázi kastély leleteiből volt ismert,¹⁹ de pár éve Visegrád városában,

30. kép

a Zách Klára utca 2. lelőhelyen is meglették töredékeit.²⁰

A négyzetes csempe belül rézsűsen kialakított keretén egy vékony pálcát helyezkedik el. A csempe lapján kettős vesszővel keretezett medalion van, a két vessző közt kanyargó indadíszt fut körbe. A medalion belsejében egy ágaskodó szarvas alakja van megmintázva (31. kép).

A töredékek homokkal soványított agyagból mintázott, szürkésvörösre égett kerámiából készültek, mázuk sötétbarna. A csempe élhossza 17 centiméter.

Ennek a típusnak a budai Szent György téren lelt, másolt példányai egy olyan leletegyüttesben

19 Holl 1958. 224. 25. kép.

20 Kocsis 2015. 4. 3. kép.

31. kép

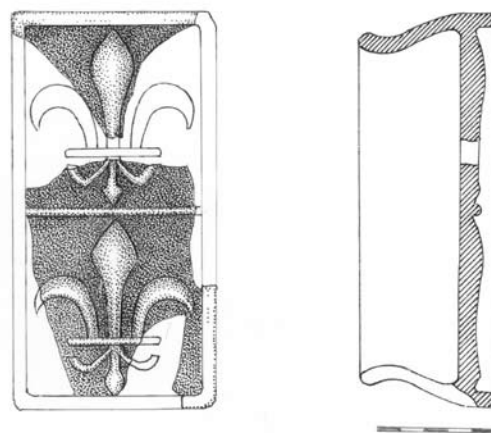
kerültek elő, amelynek egyik darabján Tulln város fazekascéhének bélyegzője szerepel. Ennek alapján feltételezhetjük, hogy egy ausztriai műhely is dolgozott Magyarországon a 14. század második felében, amely ennek a típusnak a másolatait is készítette.

A vári leletanyag rendszerezésekor néhány hátfal töredéket találtam, amelyek lehetővé tették egy félcsempre rekonstrukcióját. Ebből a csempéből az előlap két összeillő töredékét korábban már közöltem.²¹

Az egyszerű keretezésű félcsempre lapját két tengelyben elhelyezett Anjou liliom díszíti, amelyeket egy vízszintes pálca választ el egymástól (32. kép).

A csempé anyaga homokkal soványított agyagból formált, halványvörösre égett cserép, máza zöldesbarna. Magassága 17, szélessége 8,5, hátfalának mélysége 6 centiméter. A magassági méret egyezése alapján feltételezem, hogy az előző csempével egy műhelyben készült.

Az itt bemutatott esztergomi leletek azt mutatják, hogy az Anjou-kori érseki központ kályháit ugyanazok a műhelyek építették, amelyek

32. kép

a királyi palotákban: Budán, Visegrádon, Diósgyőrben dolgoztak.

A leletanyag nagyon töredékes. Néhány esetben egy-két részletből, analógiák alapján lehet csak a csempéket rekonstruálni. A kályhák képeinek rekonstrukciójakor bizonyos részleteket csak feltételezések alapján lehet megrajzolni. Igyekeztem hangsúlyozni azt, hogy a rekonstrukciók vázlatosak. Remélem, hogy idővel újabb leletek alapján majd teljesebbé lehet tenni ezeket a képeket.

²¹ Boldizsár 1999. 284. 23. kép.

Irodalom

- Boldizsár 1988. Boldizsár Péter: Gótikus kályhacsempék az újabb budavári ásatás leletanyagából. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1988. 95-110.
- Boldizsár 1999. Boldizsár Péter: Az esztergomi vár Anjou-kori kályhacsempéi. Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei 6. 1999. 281-290.
- Boldizsár 2003. Boldizsár Péter: Az esztergomi vár Anjou-kori kályhacsempéi leletei II. Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei 10. 2003. 97-113.
- Boldizsár 2012. Boldizsár Péter: A szőlőinda-diszes kályhacsempé változatai az esztergomi vár leletanyagában. In: Archeologia - Altum Castrum Online. A Magyar Nemzeti Múzeum Visegrádi Mátyás Király Múzeumának középkori régészeti online magazinja. 2012. www.archeologia.hu/content/archeologia/129/boldizsar-szoloindadiszes-kalyha.pdf. letöltés ideje: 2016.01.06.
- Boldizsár – Kocsis – Sabján 2007. Boldizsár Péter – Kocsis Edit – Sabján Tibor: A diósgyőri vár középkori kályhacsempéi. Borsod – Abaúj – Zemplén Megye Régészeti Emlékei 6. Miskolc, 2007.
- Holl 1958. Holl Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon I. Budapest Régiségei 18. 1958. 211-300.
- Kocsis – Sabján 1998. Kocsis Edit – Sabján Tibor: A visegrádi királyi palota kályhái és kályhacsempéi. Visegrád Régészeti Monográfiái 3. Visegrád, 1998.
- Kocsis 2015. Kocsis Edit: Kályhacsempék Visegrád város területéről Nagy Lajos és Zsigmond király korából. In: Archeologia - Altum Castrum Online. A Magyar Nemzeti Múzeum Visegrádi Mátyás Király Múzeumának középkori régészeti online magazinja. 2015. www.archeologia.hu/content/archeologia/313/kocsis-kalyhak.pdf. letöltés ideje: 2016.01.13.